

آسیب شناسی مقاصد صادراتی محصولات کشاورزی ایران

عنوان گزارش: تحلیل روند و آسیب‌شناسی تنوع مقاصد صادراتی محصولات کشاورزی ایران

انتشار: کمیسیون‌های تخصصی اتاق ایران-کمیسیون کشاورزی

تهیه کننده: محمد مهدی فارسی علی آبادی

ناظر علمی: محمدعلی رضایی و بهزاد فکاری

شماره گزارش: ۰۴۱۴۰۱

بهار ۱۴۰۴

پیشگفتار

ایران، به عنوان کشوری با پیشینه غنی در تولید محصولات کشاورزی و منابع طبیعی متنوع، از دیرباز جایگاه برجسته‌ای در تجارت محصولات کشاورزی در منطقه غرب آسیا داشته است. در این میان، صادرات محصولات کشاورزی، علاوه بر نقش آفرینی در تأمین امنیت غذایی، سهم بسزایی در تأمین منابع ارزی کشور و پایداری اقتصادی بخش کشاورزی ایفا می‌کند. با این حال، تمرکز صادرات ایران بر تعداد محدودی از مقاصد و تنوع اندک بازارهای صادراتی، چالشی جدی برای رشد پایدار این حوزه ایجاد کرده است. مطالعه حاضر با هدف تحلیل روند و آسیب‌شناسی تنوع مقاصد صادراتی محصولات کشاورزی ایران تدوین شده است. این تحقیق تلاش می‌کند تا با ارزیابی وضعیت موجود، عوامل موثر بر محدودیت‌های صادراتی را شناسایی کند و راهکارهایی عملی برای گسترش مقاصد صادراتی ارائه دهد. امید است که این پژوهش بتواند گامی در جهت ارتقاء جایگاه ایران در بازارهای جهانی و بهبود عملکرد صادراتی بخش کشاورزی کشور باشد.

در سال‌های اخیر، تغییرات اقلیمی، محدودیت‌های تجاری و رقابت فزاینده در بازارهای بین‌المللی، صادرات محصولات کشاورزی ایران را با چالش‌های متعددی روبرو کرده است. از سوی دیگر، ظهور بازارهای نوظهور و تقاضای جهانی برای محصولات کشاورزی با کیفیت، فرصتی بی‌بدیل برای توسعه و تنوع‌بخشی به بازارهای صادراتی کشور فراهم کرده است. شناسایی این فرصت‌ها و چگونگی بهره‌گیری از آن‌ها نیازمند بررسی‌های عمیق و ارائه سیاست‌های کارآمد است. این گزارش با ارائه تحلیلی جامع از روند صادرات محصولات کشاورزی ایران و شناسایی نقاط قوت و ضعف آن، در صدد است تا راهکارهایی مبتنی بر تجربیات جهانی و نیازهای داخلی پیشنهاد دهد. امیدواریم این تلاش، مقدمه‌ای برای گام‌های موثرتر در جهت رشد صادرات غیرنفتی و تقویت اقتصاد کشاورزی کشور باشد.

محمدعلی رضایی

رئیس کمیسیون کشاورزی اتاق ایران

چکیده

همگام با افزایش جمعیت کشورها تامین نیازهای غذایی ساکنین یک کشورها تنها با تکیه بر پتانسیلها و منابع پایه تولید در آن منطقه امکان پذیر نبوده است از این رو نقش تجارت محصولات کشاورزی به تدریج پررنگ و پررنگ تر شد به طوری که در حال حاضر تامین امنیت غذایی جامعه جهانی بدون اتکا به تجارت محصولات کشاورزی امکان پذیر نمی باشد. بخش کشاورزی در کشور ایران از سابقه طولانی برخوردار بوده و کشور ایران به عنوان یکی از کشورهایی که از پتانسیل بالای تولید محصولات کشاورزی در منطقه غرب آسیا برخوردار بوده نقش قابل توجهی در تامین امنیت غذایی کشورهای این منطقه داشته است. با توجه به این مساله محصولات کشاورزی ایران به کشورهای مختلفی در سطح منطقه و جهان صادر می شود و این روند تا سالیان اخیر نیز ادامه داشته است. وجود مقاصد تجاری متعدد از جمله عواملی است که می تواند به ثبات و پایداری درآمد کشاورزان و رشد و توسعه بخش کشاورزی و همچنین تامین منابع ارزی برای سایر بخش های کمک نماید از این رو بررسی روند تغییرات مقاصد صادراتی محصولات کشاورزی دارای اهمیت می باشد. نتایج بررسی صورت گرفته حاکی از این است که بخش عمده ای از کشورهای مقصد صادرات محصولات کشاورزی ایران محدود به دو قاره آسیا و اروپا می باشد و کشورهای قاره های آمریکا، آفریقا و اقیانوسیه مقصد صادرات کالاهای کشاورزی ایران نمی باشد و این مناطق تنها سهم اندکی از ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران را به خود اختصاص داده اند. بررسی جزئی تر نشان می دهد که بخش اصلی از مقاصد صادراتی کالاهای کشاورزی ایران محدود به کشورهای منطقه خاورمیانه و CIS می باشد و از کشورهای این مناطق جغرافیایی نیز سهم همسایگان به ویژه همسایگانی که دارای مرز زمینی با ایران می باشند بسیار بیشتر است. از میان کشورهای همسایه نیز سه کشور عراق، افغانستان و امارات متحده عربی مهمترین مقاصد صادرات کالاهای کشاورزی ایران از منظر ارزش به حساب می آیند. بررسی مقاصد صادراتی محصولات کشاورزی ایران حاکی از محدودیت شدید مقاصد صادراتی بوده و بخش عمده ای از صادرات نیز محدود به سه کشور عراق، امارات متحده عربی و افغانستان شده است. این مساله ریسک صادرات محصولات کشاورزی را به شدت افزایش می دهد به طوری که وضع قوانین محدود کننده واردات توسط هر یک از این سه کشور به ویژه کشور عراق می تواند تبعات جبران ناپذیری را بر صادرات محصولات کشاورزی را در پی داشته باشد. با توجه به این مساله گسترش مقاصد صادراتی از طریق توسعه زیرساخت های تجاری مانند زیرساخت های حمل و نقل، کاهش قوانین تجاری مانند حذف قوانین مربوط به پیمان سپاری ارزی، ایجاد زیرساخت های مناسب برای تامین استانداردهای بهداشتی و بسته بندی محصولات کشاورزی، حذف محدودیت های ناشی از تحریم ها و نقل و انتقال منابع مالی می تواند به گسترش هرچه بیشتر مقاصد صادراتی کشور افزایش صادرات محصولات کشاورزی و ارتقاء درآمدهای این بخش از محل صادرات کمک نماید.

فهرست مطالب

۱- مقدمه.....	۱
۲- روند صادرات محصولات کشاورزی.....	۳
۳- مقاصد صادراتی کالاهای کشاورزی ایران.....	۶
۴- سهم قاره‌ها از ارزش کالاهای کشاورزی صادراتی ایران.....	۹
۵- بررسی صادرات منطقه‌ای کالاهای کشاورزی.....	۱۱
۶- مهمترین کشورهای مقصد صادرات محصولات کشاورزی.....	۱۸
۷- نتیجه‌گیری و پیشنهادات.....	۲۰
۸- منابع.....	۲۲

فهرست شکل‌ها

- شکل ۱. ارزش صادرات محصولات کشاورزی (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران)..... ۴
- شکل ۲. نرخ رشد ارزش صادرات محصولات کشاورزی (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)..... ۵
- شکل ۳. روند ارزش صادرات غیر نفتی، ارزش صادرات محصولات کشاورزی و سهم آن از کل ارزش صادرات غیر نفتی (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)..... ۶
- شکل ۴. ارزش صادرات محصولات کشاورزی به قاره‌های آسیا و اروپا (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران)..... ۸
- شکل ۵. ارزش صادرات محصولات کشاورزی به قاره‌های آفریقا، آمریکا و اوقيانوسیه (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران)..... ۹
- شکل ۶. سهم قاره‌های آسیا و اروپا از ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)..... ۱۰
- شکل ۷. سهم قاره‌های آفریقا و آمریکا و اوقيانوسیه از ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)..... ۱۱
- شکل ۸. ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای خاورمیانه و کشورهای مستقل مشترک المنافع (ثبا) (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)..... ۱۲
- شکل ۹. سهم ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای خاورمیانه و کشورهای مستقل مشترک المنافع (ثبا) از کل ارزش صادرات محصولات کشاورزی (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)..... ۱۳
- شکل ۱۰. ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به کشورهای همسایه (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)..... ۱۴
- شکل ۱۱. سهم کشورهای همسایه از ارزش صادرات محصولات کشاورزی (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)..... ۱۵
- شکل ۱۲. ارزش صادرات به کشورهای همسایه با مرز زمینی و دریایی (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)..... ۱۶
- شکل ۱۳. سهم کشورهای همسایه با مرز زمینی و دریایی از کل ارزش صادرات محصولات کشاورزی (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)..... ۱۷
- شکل ۱۴. کشورهای مهم مقصد صادراتی کالاهای کشاورزی ایران (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)..... ۱۹

۱- مقدمه

برای قرن‌های متمادی کشورها برای تامین و تکمیل سبد غذایی خود به تجارت محصولات کشاورزی وابسته بوده‌اند. توزیع غیر یکنواخت اراضی مستعد کشاورزی و منابع پایه تولید و همچنین وجود اقلیم‌های متنوع بر توانایی کشورها برای کشت و تولید محصولات کشاورزی و پرورش دام تاثیرگذار بوده و همین امر منجر به تدام و توسعه تجارت محصولات کشاورزی در طول تاریخ شده است (فائو، ۲۰۰۳). تا زمان بروز آخرین بحران مالی در سطح جهان در سال ۲۰۰۸ تجارت محصولات کشاورزی در سطح جهان روندی افزایشی را ثبت نموده بود که این افزایش ناشی از افزایش درآمد، کاهش هزینه حمل و نقل و افزایش دسترسی به بازار ناشی از گسترش توافقنامه‌های تجاری بوده است (OECD، ۲۰۱۱). علاوه بر رشد بی‌سابقه حجم تجارت محصولات کشاورزی، در دو دهه اخیر تعداد قابل توجهی از کشورها استراتژی توسعه خود را حول افزایش صادرات و ایجاد تنوع در کالاها و مقاصد صادراتی بنیان نهاده‌اند (فرانسیس و همکاران، ۲۰۰۷)^۱. در واقع صادرات از جمله مهم‌ترین ابعاد تجارت جهانی است که می‌تواند منجر به گسترش و پیشرفت اقتصاد یک کشور شود؛ به عبارت دیگر صادرات می‌تواند بهره‌گیری از مزیت‌های نسبی را تسهیل نماید، منجر به ایجاد اشتغال و ارتقاء بهره‌وری شود، تراز تجاری کشورها را ارتقا دهد و همچنین در شکل‌گیری موافقتنامه‌های تجاری و همکاری‌های بین‌المللی موثر باشد. با توجه به اهمیت و جایگاه صادرات در توسعه اقتصادی، کشورها همواره به دنبال افزایش تنوع مقاصد صادراتی خود هستند (کانه و تهانه، ۲۰۲۲)^۲. بر اساس تئوری چرخه عمر محصول، افزایش تنوع صادراتی از منظر محصول و بازارها، استراتژی پایدار برای پیشبرد اهداف و توسعه اقتصادی و همچنین کاهش اتکا به کالاها و بازارهای اندک است (ساواتهی و سیریده‌اران، ۲۰۲۲)^۳. ایجاد تنوع در مقاصد صادراتی مزایای متعددی را در پی دارد. اولاً امکان گسترش تولید محصولات را فراهم می‌آورد و در نتیجه می‌تواند به افزایش درآمد و ایجاد اشتغال کمک کند. ثانیاً افزایش تنوع منجر به کاهش ریسک تجارت محصولات خواهد شد (فرانسیس و همکاران، ۲۰۰۷) و میزان آسیب‌پذیری نسبت به نوسانات در بازار و قیمت را حداقل می‌نماید. از سوی دیگر ارتقا رقابت‌پذیری و نوآوری‌های تکنولوژیکی را در پی دارد (نیاناکوزیپ و همکاران، ۲۰۲۴)^۴. علاوه بر این موارد افزایش بازارهای صادراتی می‌تواند منجر به ایجاد پایداری در کسب درآمد ارزی شود. با وجود مزایای متعدد، ایجاد تنوع در بازارهای صادراتی با چالش‌هایی نظیر نیاز به سرمایه‌گذاری در ایجاد ظرفیت‌های جدید، انطباق با شرایط، فرهنگ و قوانین در بازارهای جدید و ریسک‌های مدیریتی برای حضور در بازارهای جدید روبه‌رو می‌باشد (نگوین و همکاران، ۲۰۲۲)^۵. با وجود این چالش‌ها توسعه بازارهای صادراتی از جمله اهداف اساسی کشورها برای پیشبرد اهداف توسعه بوده و بسیاری از کشورها به صورت موفق این استراتژی را دنبال نموده‌اند. در بخش کشاورزی نیز همواره توسعه بازارهای صادراتی از

¹ Francis et al. 2007

² Canh and Thanh, 2022

³ Swathi & Sridharan, 2022

⁴ Ninaquispe et al, 2024

⁵ Nguyen et al., 2022

جمله اهدافی است که کشورهای در حال توسعه پیگیر آن بوده‌اند و این استراتژی در بسیاری از این کشورها به شکل موفقیت آمیزی به اجرا درآمده است. به عنوان مثال کشورهای مکزیک، استراتژی تنوع بازارهای صادراتی بخش کشاورزی را به صورت موثری به اجرا درآورده و علاوه بر بازارهای سنتی ایالات متحده آمریکا و سایر کشورهای همسایه، فعالیت‌های صادراتی خود را به بازارهای کشورهای اروپایی و آسیایی گسترش داده است (آگوستین و چانکی ارانگون، ۲۰۱۵)^۶. به طور مشابه کشور اسپانیا نیز در دهه اخیر استراتژی ایجاد تنوع در مقاصد صادراتی کالاهای کشاورزی را دنبال نموده است به طوری که صادرات محصولات کشاورزی این کشور از بازارهای سنتی کشورهای اروپایی به مناطقی نظیر کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا گسترش یافته است و در نتیجه گسترش مقاصد صادراتی توانمندی تولیدی و ظرفیت‌های صادراتی این کشور افزایش یافته است (پرز و همکاران، ۲۰۲۲)^۷. نتایج مطالعات مختلف حاکی از این است که با وجود چالش‌های متعدد از جمله لزوم سرمایه‌گذاری، تلاش برای غلبه بر محدودیت‌های غیر تعرفه‌ای ایجاد تسهیلات جدید برای تولید محصولات جدید و زیرساخت‌های صادراتی برای حضور در بازارهای جدید، پیگیری استراتژی تنوع مقاصد صادراتی می‌تواند اثرات قابل توجهی در توسعه بخش کشاورزی و متعاقباً توسعه اقتصاد یک کشور داشته باشد.

در ایران نیز بخش کشاورزی از جمله مهمترین بخش‌های اقتصادی به حساب می‌آید و همواره در برنامه‌های پنج ساله توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بر توسعه و ارتقاء این بخش تاکید شده است. در واقع بخش کشاورزی به دلیل داشتن نقش حیاتی در تأمین غذای مورد نیاز کشور و تقویت امنیت غذایی و حفظ منابع طبیعی و ایجاد اشتغال یکی از بخش‌های مهم اقتصاد کشور محسوب می‌شود. این بخش به لحاظ ظرفیت ارتقاء بهره‌برداری مناسب از منابع و عوامل تولید از جمله اراضی مستعد کشاورزی، اقلیم‌های متنوع آب و هوایی، منابع طبیعی و ذخایر غنی ژنتیکی می‌تواند جایگاه مناسب‌تری در اقتصاد کشور داشته و نقش مؤثری در تقویت امنیت غذایی و صادرات غیرنفتی ایفا نماید. بخش کشاورزی با دارا بودن سهم ۱۷،۷ درصدی اشتغال، ۸ درصدی از تولید ناخالص داخلی اقتصاد و ۱۴،۲ درصدی از درآمد ارزی صادرات غیرنفتی، از پتانسیل مناسبی در توسعه اقتصاد کشور برخوردار بوده و نیازمند توجه سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان کلان اقتصادی است. از سوی دیگر مجموعه عواملی از قبیل دسترسی محدود به سرمایه، عدم بهره‌گیری از فناوری‌های نوین و ماشین‌ها و تجهیزات پیشرفته، بهره‌وری پایین عوامل تولید، کوچک و پراکنده بودن اراضی و وجود مخاطرات طبیعی تولیدات کشاورزی را با چالش‌های جدی مواجه ساخته که منجر به افزایش هزینه‌های تولید و کاهش راندمان اقتصادی در این بخش شده است. همچنین عدم توجه کافی به رعایت موضوعات زیست‌محیطی و محدودیت منابع کمیاب، توسعه پایدار بخش کشاورزی را تهدید می‌کند (مرکز ملی مطالعات راهبردی کشاورزی و آب، ۱۴۰۱).

با توجه به اینکه بخش کشاورزی در ایران همواره به عنوان بخشی اثرگذار در استراتژی توسعه کشور محسوب می‌شده و با در نظر گرفتن این مساله که ایجاد تنوع در فعالیت‌های کشاورزی و بازارهای صادراتی می‌تواند به پیشبرد هر چه بهتر استراتژی توسعه اقتصادی کشور کمک نماید، لذا در این مطالعه تلاش شده است که مقاصد صادراتی کالاهای کشاورزی و

^۶ Agosin and Chancí Arango, 2015

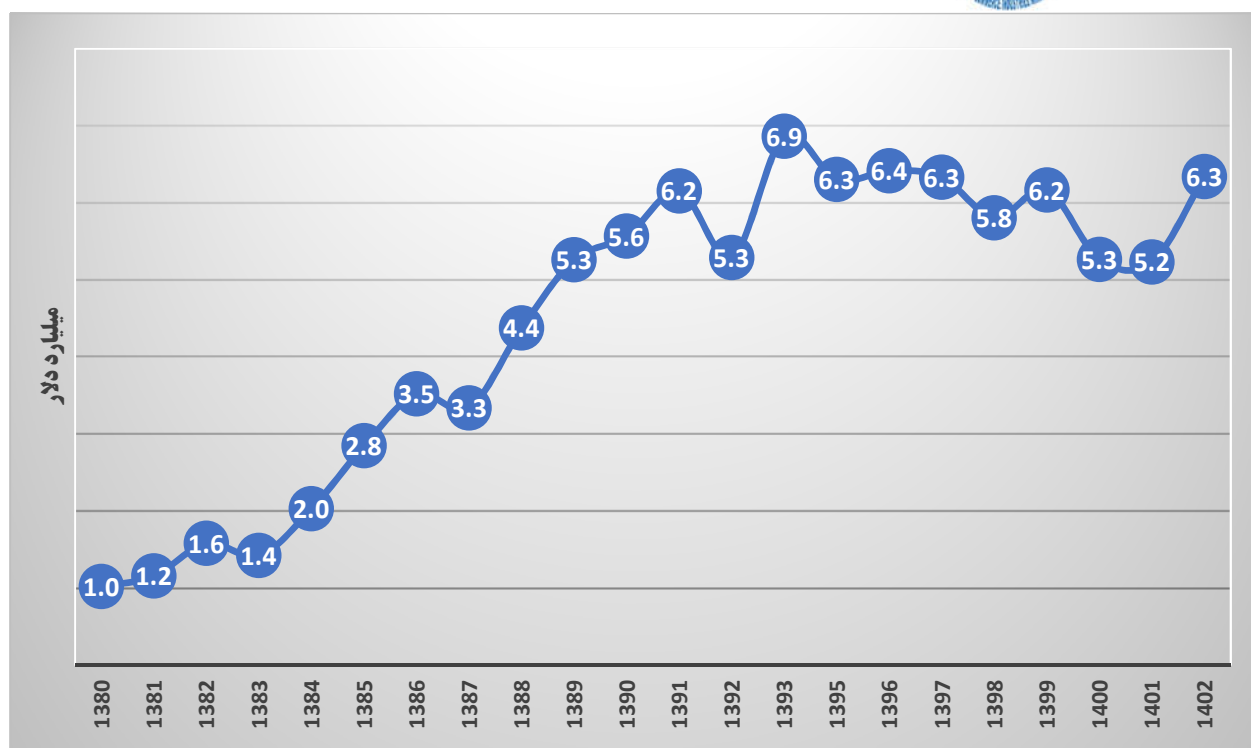
^۷ Pérez et al, 2022

میزان تنوع بازارهای صادرات محصولات کشاورزی ایران مورد ارزیابی قرار گیرد و در ادامه با آسیب‌شناسی شرایط موجود، راهکارهایی برای ارتقاء تنوع مقاصد صادراتی محصولات کشاورزی ارائه شود. در ادامه ساختار مطالعه به قرار زیر خواهد بود؛ در ابتدا وضعیت کلی صادرات محصولات کشاورزی ایران مورد بررسی قرار خواهد گرفت و پس از آن سهم هر یک از قاره‌ها به عنوان مقاصد صادراتی محصولات کشاورزی کشورمان مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. در بخش‌های بعدی نیز با جزییات بیشتر کشورهای هدف صادراتی و سهم هر کدام از آن‌ها در صادرات محصولات کشاورزی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد و در ادامه روند کلی مقاصد صادراتی کالاهای کشاورزی در طول یک روند زمانی مورد بررسی و آسیب‌شناسی قرار خواهد گرفت و در نهایت راهکارهایی برای ارتقاء و ایجاد تنوع هرچه بیشتر در مقاصد صادرات محصولات کشاورزی ایران ارائه خواهد شد.

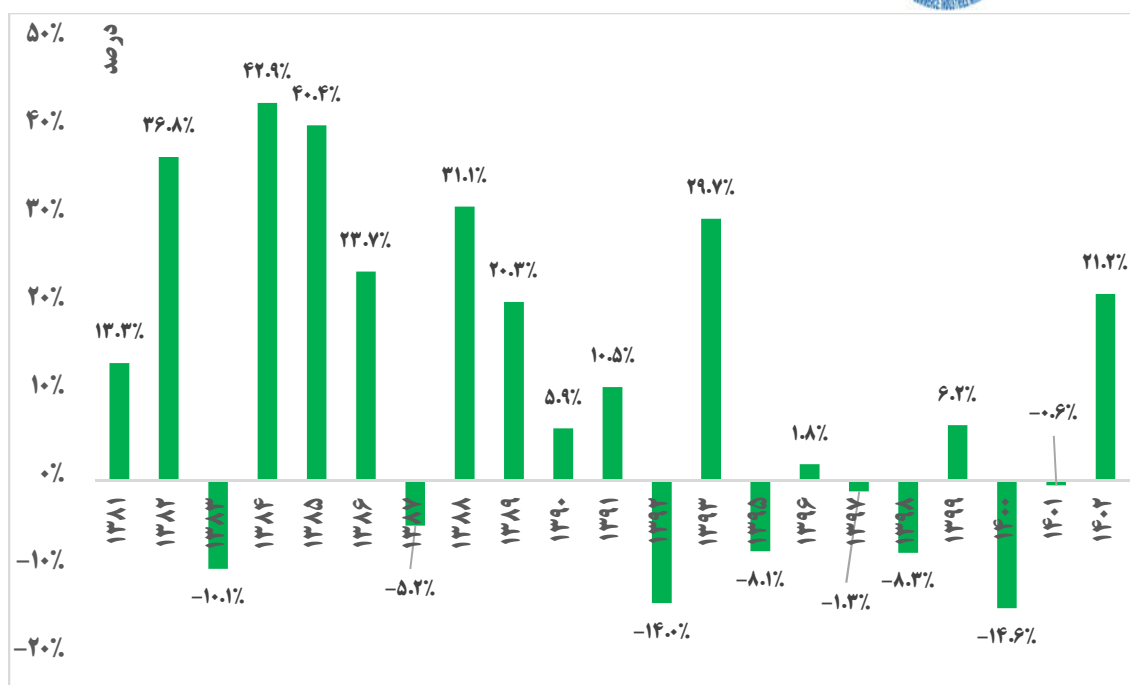
۲- روند صادرات محصولات کشاورزی

رشد بخش کشاورزی به عنوان یکی از بخش‌های اصلی اقتصاد کشور همواره یکی از اهداف اساسی برنامه‌های توسعه اقتصادی کشور بوده و خودکفایی در تولید محصولات غذایی و رشد صادرات این بخش در مقابل کاهش میزان واردات به عنوان شاخصی برای توسعه این بخش در نظر گرفته شده است. علاوه بر این، رشد و توسعه صادرات بخش کشاورزی به عنوان منبعی برای تامین نیاز سایر بخش‌ها به ارز خارجی در نظر گرفته می‌شد و افزایش صادرات در این بخش همواره مورد توجه سیاست‌گذاران بوده است. با این وجود صادرات محصولات کشاورزی مسیر پرنوسانی را طی نموده است. بررسی روند بلند مدت صادرات محصولات کشاورزی از منظر ارزش نشان می‌دهد که در بین سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۳ ارزش صادرات محصولات به طور کلی روندی صعودی را ثبت نموده و از حدود یک میلیارد دلار در ابتدای دوره بررسی به بیش از ۶٫۸ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۳ رسیده است. اما پس از سال ۱۳۹۳ این روند افزایشی متوقف شده است و به تدریجی روندی رو به نزول و همراه با نوسانات بیشتر را به ثبت رسانده است بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد که ارزش صادرات این محصولات از ۶٫۳ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۵ به حدود ۵٫۲ در سال ۱۴۰۱ کاهش یافته و پس از آن در انتهای دوره‌ی بررسی مجدداً به ۶٫۳ میلیارد دلار رسیده است. روند تغییرات ارزش صادرات محصولات کشاورزی در شکل ۱ نمایش داده شده است.

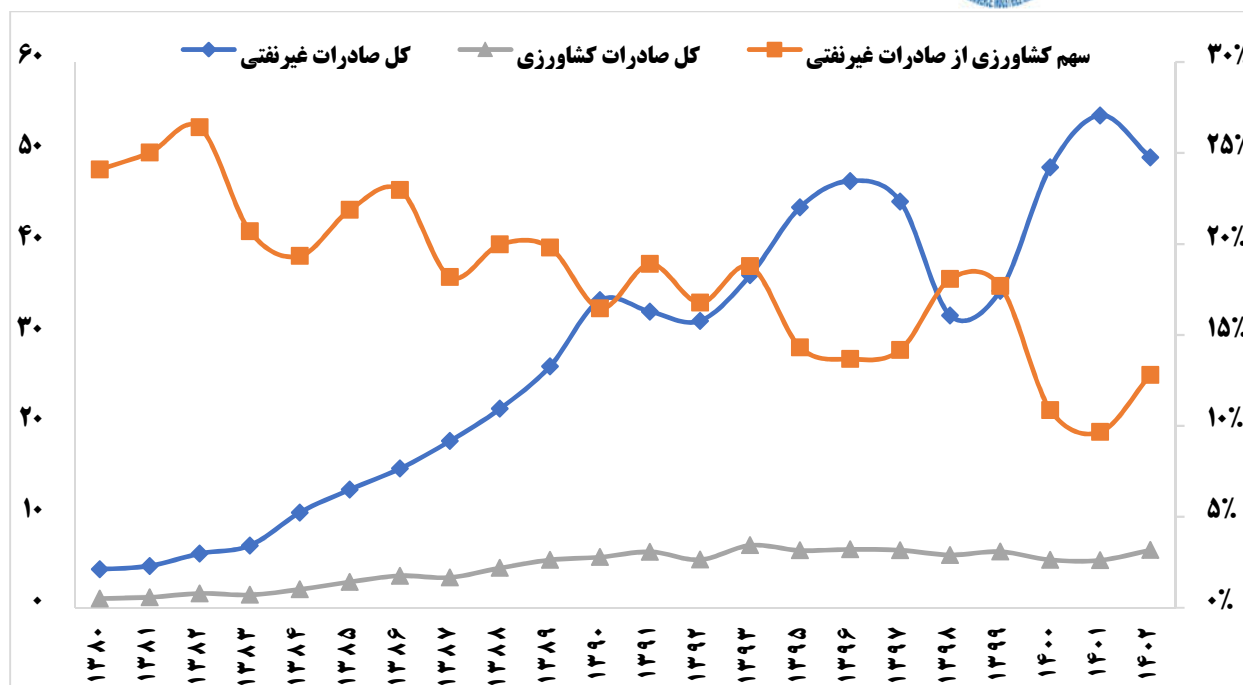
شکل ۱. ارزش صادرات محصولات کشاورزی واحد میلیارد دلار (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران)

روند رشد ارزش صادرات محصولات کشاورزی در بین سال‌های ۱۳۸۱ تا ۱۴۰۲ در شکل ۲ نمایش داده شده است. بیشترین میزان رشد ارزش صادرات محصولات کشاورزی با ۴۲٫۹ درصد مربوط به سال ۱۳۸۴ بوده است و پس از آن در سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۸۲ با رشد ۴۰٫۴ و ۳۶٫۸ درصد شاهد بیشترین میزان رشد ارزش صادرات محصولات کشاورزی بوده‌ایم. از سوی دیگر کمترین میزان رشد ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران با ۱۴٫۶- مربوط به سال ۱۴۰۰ بوده است و پس از آن رشدهای ۱۴- و ۱۰٫۱- به ترتیب در سال‌های ۱۳۹۲ و ۱۳۸۳ به ثبت رسیده است. بررسی روند نرخ رشد ارزش صادرات محصولات کشاورزی نشان می‌دهد که در بخش قابل توجهی از سال‌های دهه ۹۰ ارزش صادرات محصولات کشاورزی نسبت به سال گذشته خود کاهش یافته است و تنها در دو سال ابتدای دهه ۹۰ و همچنین سال‌های ۱۳۹۳ و ۱۴۰۲ شاهد افزایش ارزش صادرات نسبت به سال گذشته بوده‌ایم. بر خلاف دهه ۸۰ و اوایل دهه ۱۴۰۰ در دهه ۸۰ میزان صادرات به استثنای دو سال ۱۳۸۳ و ۱۳۸۷ نسبت به سال قبل از آن افزایش یافته است و می‌توان بیان نمود که در دهه ۸۰ شاهد رونق صادرات محصولات کشاورزی بوده‌ایم اما در ادامه شاهد افول صادرات محصولات کشاورزی از منظر ارزش می‌باشیم.

شکل ۲. نرخ رشد ارزش صادرات محصولات کشاورزی (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)

ارزیابی جایگاه و اهمیت بخش کشاورزی در صادرات کشور از طریق بررسی سهم بخش کشاورزی از کل صادرات غیر نفتی قابل بررسی است. در شکل (۳)، روند تغییرات ارزش صادرات کالاهای غیر نفتی در کنار ارزش صادرات محصولات کشاورزی و سهم بخش کشاورزی از کل ارزش صادرات کالاهای غیر نفتی نمایش داده شده است. بر این اساس روند رشد صادرات کالاهای غیر نفتی با سرعت بیشتری افزایش یافته و از سوی دیگر روند رشد ارزش صادرات محصولات کشاورزی به طور نسبی از سرعت رشد کمتری برخوردار می‌باشد در نتیجه سهم بخش کشاورزی از صادرات کالاهای غیر نفتی به تدریج کاهش یافته است.

شکل ۳. روند ارزش صادرات غیر نفتی، ارزش صادرات محصولات کشاورزی و سهم آن از کل ارزش صادرات غیر نفتی (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)

بررسی دقیق‌تر شکل ۳ نشان می‌دهد که سهم ارزش صادرات کالاهای کشاورزی از کل صادرات غیر نفتی در ابتدای دوره بررسی در حدود ۲۴ درصد در سال ۱۳۸۰ روندی افزایشی را طی نموده و در سال ۱۳۸۲ به ۲۶,۴ درصد افزایش یافته است که نشان دهنده بیشترین سهم صادرات کالاهای کشاورزی از صادرات کالاهای غیر نفتی محسوب می‌شود. اما در ادامه شاهد روند نزولی این متغیر بوده‌ایم به طوری که مقدار این متغیر از ۲۶,۴ درصد در سال ۱۳۸۲ به ۹,۷ درصد در سال ۱۴۰۱ رسیده است که این مساله مؤند کاهش اهمیت بخش کشاورزی از صادرات غیر نفتی کشور بوده است. در دهه ۹۰ بیشترین سهم ارزش صادرات کالاهای کشاورزی از صادرات کالاهای غیر نفتی با ۱۸,۹ درصد مربوط به سال ۱۳۹۱ بوده است و پس از آن همواره شاهد کاهش این سهم بوده‌ایم و حتی کاهش شدید ارزش صادرات کالاهای غیر نفتی در سال ۱۳۹۸ نتوانسته از کاهش سهم صادرات کالاهای کشاورزی جلوگیری به عمل آورد.

۳- مقاصد صادراتی کالاهای کشاورزی ایران

در این بخش ارزش صادرات کالاهای کشاورزی ایران به قاره‌های مختلف و سهم هر یک از این مناطق جغرافیایی در طول دوره مطالعه مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته است. ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به قاره‌های آسیا و اروپا به دلیل ارزش بیشتر به صورت تفکیکی و در شکل (۴)، نمایش داده شده است و روند تغییرات ارزش صادرات کالاهای کشاورزی ایران در سه قاره آفریقا، آمریکا و اقیانوسیه در شکل (۵) نمایش داده شده است. در بین قاره‌های مختلف بیشترین

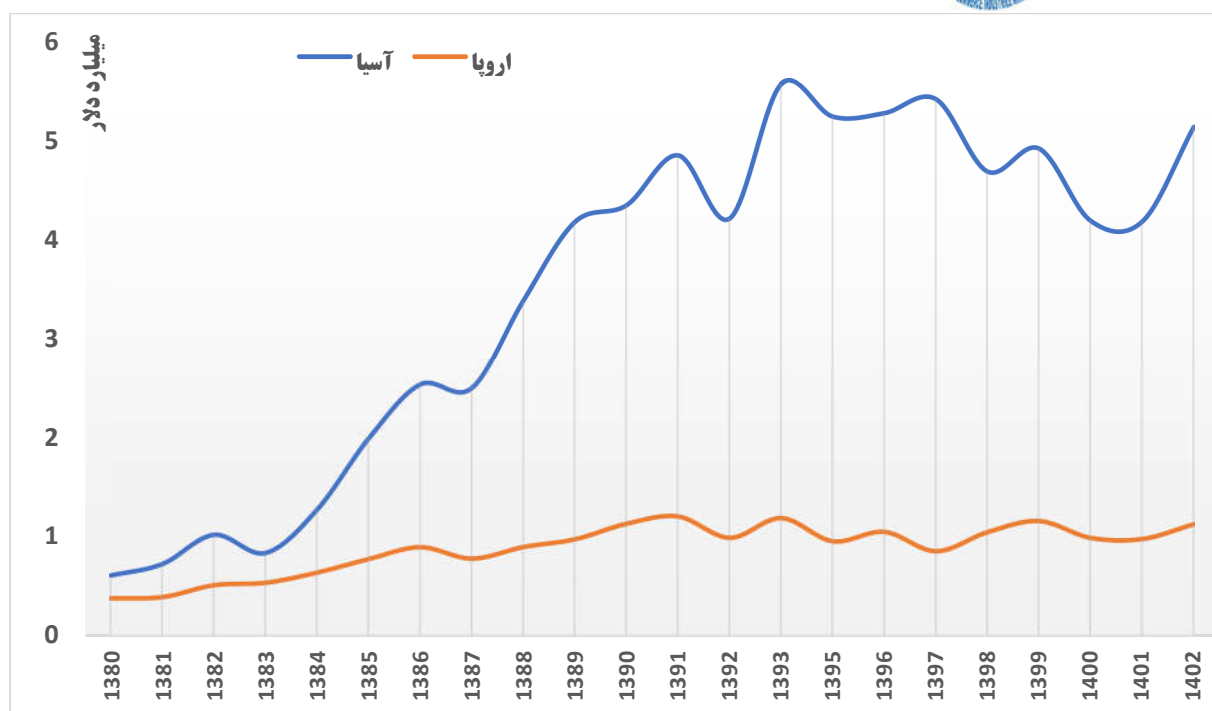

ارزش صادرات محصولات کشاورزی به قاره آسیا اختصاص دارد. در ابتدای دوره بررسی ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به قاره آسیا در حدود ۶۰۷ میلیون دلار بوده و در همین سال میزان صادرات به قاره اروپا، برابر ۳۷۸ میلیون دلار بوده است که تقریباً برابر ۶۲ درصد ارزش صادرات ایران به کشورهای آسیایی بوده است. در همان سال ارزش صادرات محصولات کشاورزی به سه قاره آمریکا، آفریقا و اقیانوسیه به ترتیب برابر ۲۲,۷، ۵ و ۴ میلیون دلار بوده که نسبت به قاره‌های آسیا و اروپا بسیار نازل می‌باشد.

در ادامه ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به کشورهای قاره آسیا با نرخ فزاینده‌ای افزایش یافته است و این روند تا سال ۱۳۹۳ ادامه یافته به طوری که در این سال مقدار این متغیر به ۵,۵ میلیارد دلار بالغ شده است. در همین بازه زمانی ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به قاره اروپا نیز افزایش یافته است اما نرخ رشد ارزش صادرات به این قاره بسیار اندک بوده به طوری که در سال ۱۳۹۳ ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به قاره اروپا به ۹۵۱ میلیون دلار رسیده که این میزان نشان دهنده رشد اندک ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به کشورهای قاره اروپا در مقایسه با کشورهای قاره آسیا بوده است.

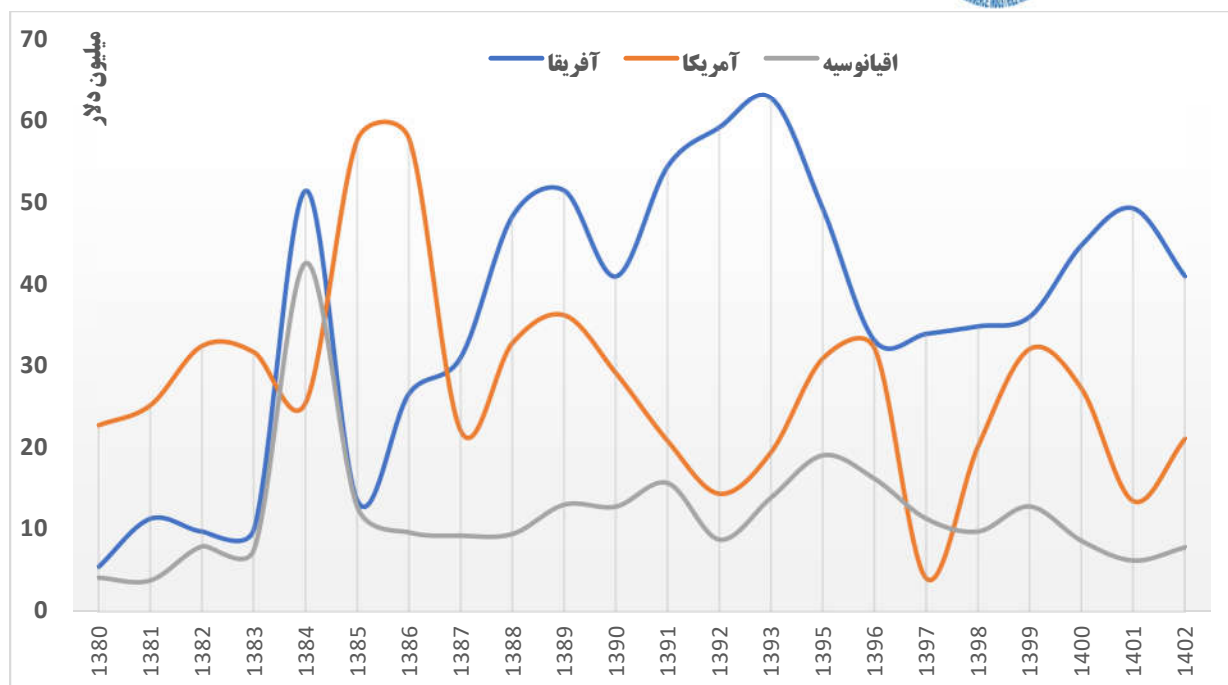
از سال ۱۳۹۳ تا سال ۱۴۰۲ بر خلاف روند دهه ۸۰، ارزش صادرات کالاهای کشاورزی ایران به قاره آسیا روندی نزولی را به ثبت رسانده است به طوری که در سال ۱۴۰۱ مقدار این شاخص به ۴,۱ میلیارد دلار رسیده که نسبت به سال ۱۳۹۳ حدود ۱,۴ میلیارد دلار کاهش یافته است. در نهایت در سال ۱۴۰۲ ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به قاره آسیا به حدود ۵,۱ میلیارد دلار رسیده است.

بررسی روند تغییرات ارزش صادرات محصولات کشاورزی به قاره اروپا نیز تقریباً روند مشابهی با تغییرات قاره آسیا را نشان می‌دهد به طوری که تا سال ۱۳۹۳ ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به اروپا نسبت به سال ۱۳۸۰ روندی افزایشی را به ثبت رسانده و از ۳۷۸ میلیون دلار به حدود ۱,۲ میلیارد دلار بالغ شده است اما از سال ۱۳۹۳ تا انتهای دوره ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به قاره اروپا کاهش یافته و در سال ۱۴۰۱ به ۹۷۴ میلیون دلار و در نهایت در سال ۱۴۰۲ ۱ میلیارد دلار رسیده است.

شکل ۴. ارزش صادرات محصولات کشاورزی به قاره‌های آسیا و اروپا (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران)

بر خلاف قاره‌های آسیا و اروپا که روند ارزش صادرات محصولات کشاورزی تقریباً یکنواخت بوده ارزش صادرات محصولات کشاورزی در قاره‌های آفریقا، آمریکا و اقیانوسه غیر یکنواخت و پرنوسان بوده است. بر اساس اطلاعات ارائه شده در شکل (۵)، در ابتدای دوره بررسی ارزش صادرات کالاهای کشاورزی ایران به قاره آمریکا بیشتر بوده اما از سال ۱۳۹۷ جایگاه دو قاره آمریکا و آفریقا با یکدیگر تغییر نموده است و کشورهای قاره آفریقا به سومین مقصد صادرات کالاهای کشاورزی ایران تبدیل شده‌اند و پس از آن نیز قاره‌های آمریکا و اقیانوسیه در رده‌های چهارم و پنجم قرار گرفته‌اند. بیشترین و کمترین ارزش صادرات به کشورهای قاره آفریقا به ترتیب با ۶۲٫۷ و ۵٫۴ میلیون دلار به ترتیب مربوط به سال‌های ۱۳۹۳ و ۱۳۸۰ بوده است. همچنین بیشترین و کمترین ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به کشورهای قاره آمریکا با ۵۷٫۷ و ۴ میلیون دلار به ترتیب مربوط به سال‌های ۱۳۸۶ و ۱۳۹۷ بوده است.

شکل ۵ ارزش صادرات محصولات کشاورزی به قاره‌های آفریقا، آمریکا و اقیانوسیه (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران)

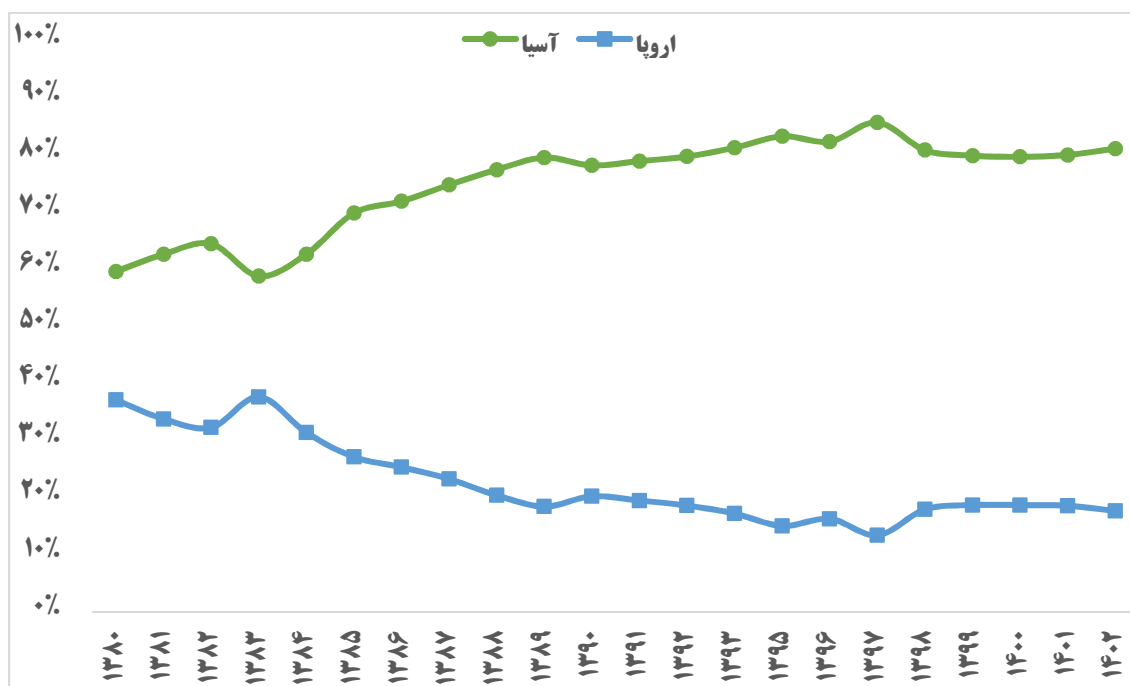
در میان تمامی قاره‌ها ارزش صادرات کالاهای کشاورزی ایران به قاره اقیانوسیه در تمامی دوره مطالعه کمترین مقدار بوده است. بررسی ارزش صادرات کالاهای کشاورزی ایران به قاره اقیانوسیه نشان می‌دهد که بیشترین ارزش صادرات کالاهای کشاورزی ایران به این قاره با ۴۲,۵ میلیون دلار مربوطه به سال ۱۳۸۴ بوده است و کمترین ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به این قاره نیز با ۴,۱ میلیون دلار مربوط به سال ۱۳۸۰ می‌باشد هرچند در انتهای دوره بررسی نیز ارزش صادرات کالاهای کشاورزی ایران به قاره اقیانوسیه مقدار نازل ۷,۸ میلیون دلار است که مقداری بسیار نازل می‌باشد.

۴- سهم قاره‌ها از ارزش کالاهای کشاورزی صادراتی ایران

روند تغییرات سهم قاره‌های مختلف از ارزش صادراتی محصولات کشاورزی ایران اهمیت هر یک از این قاره‌ها را به طور نسبی مشخص می‌نماید. در شکل (سهم دو قاره آسیا و اروپا که عمد مقاصد صادرات کالاهای کشاورزی ایران در آن‌ها واقع است نمایش داده شده است. بر این اساس سهم قاره آسیا از ارزش صادرات کالاهای کشاورزی در سال ۱۳۸۰ برابر ۵۹,۷ درصد بوده است و این سهم پس از کاهش نسبی و رسیدن به شاخص ۵۸,۸ درصد در سال ۱۳۸۳ روندی افزایشی را به ثبت رسانده و به تدریج تا سال ۱۳۹۷ به ۸۵,۸ درصد افزایش یافته است اما در ادامه این سهم اندکی کاهش یافته و در پایان دوره بررسی به ۸۱,۲ درصد رسیده است. برخلاف روند صعودی سهم ارزش صادراتی محصولات کشاورزی قاره آسیا روند این شاخص برای قاره اروپا معکوس بوده است. بررسی این شاخص در قاره اروپا نشان می‌دهد که در ابتدای دوره سهم صادرات محصولات کشاورزی ایران به قاره اروپا از منظر ارزش برابر ۳۷,۲ درصد بوده است و از ابتدای دوره

بررسی به استثنای سال ۱۳۸۳ شاهد روند نزولی این شاخص بوده‌ایم به طوری که از ۳۷,۷ درصد در سال ۱۳۸۳ به تدریج به ۱۳,۵ درصد در سال ۱۳۹۷ رسیده است اما در ادامه شاهد افزایش اندک این شاخص بوده‌ایم به طوری که در انتهای دوره بررسی به ۱۷,۷ درصد رسیده است. همانطور که مشاهده می‌شود مقصد اصلی صادرات کالاهای کشاورزی ایران دو قاره آسیا و اروپا بوده است و در مجموع این دو قاره سهمی حدود ۹۸ درصدی از کل ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران را به خود اختصاص داده‌اند.

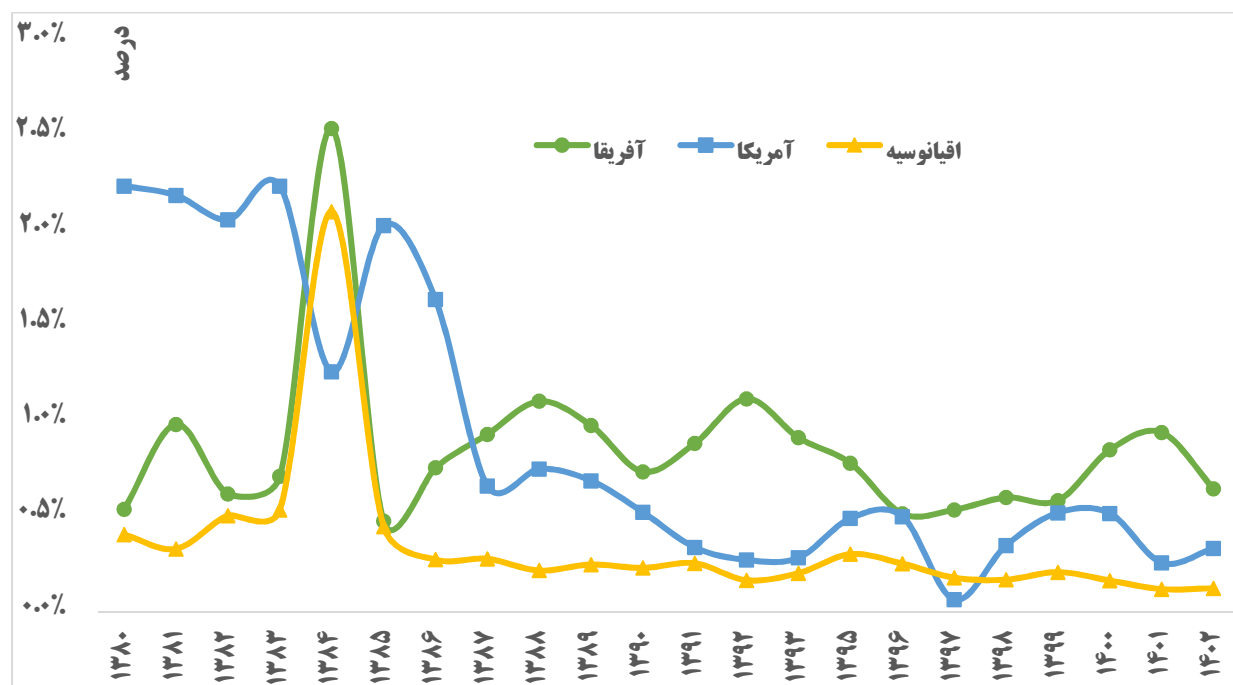

شکل ۶. سهم قاره‌های آسیا و اروپا از ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)

سهم قاره‌های آفریقا، آمریکا و اقیانوسیه از ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران نیز در شکل نمایش داده شده است. بررسی آمار حاکی از این است که سهم این قاره‌ها از ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران بسیار اندک بوده و در سال ۱۳۸۰ مجموع سهم این سه قاره برابر ۳,۱ درصد بوده است. در این بین سهم قاره آمریکا از دیگر قاره‌ها بیشتر می‌باشد اما در ادامه روند این شاخص برای هر سه قاره نزولی بوده و نکته قابل توجه جایگزینی قاره آفریقا به جای آمریکا از اواخر دهه ۸۰ شمسی بوده و این روند تا انتهای دوره نیز تداوم یافته است. در انتهای دوره بررسی مجموع سهم سه قاره مذکور در حدود یک درصد بوده است.

با توجه به بررسی صورت گرفته در طول دوره بررسی، تمرکز اصلی صادرات محصولات کشاورزی بر قاره آسیا بوده است و پس از آن قاره اروپا در رده دوم قرار دارد پس از این دو قاره، قاره‌های آفریقا، آمریکا و اروپا با فاصله بسیار زیاد در رده‌های

سوم، چهارم و پنجم قرار دارند و در طول دوره بررسی به هیچ عنوان صادرات محصولات کشاورزی بر این مقاصد متمرکز نبوده است.

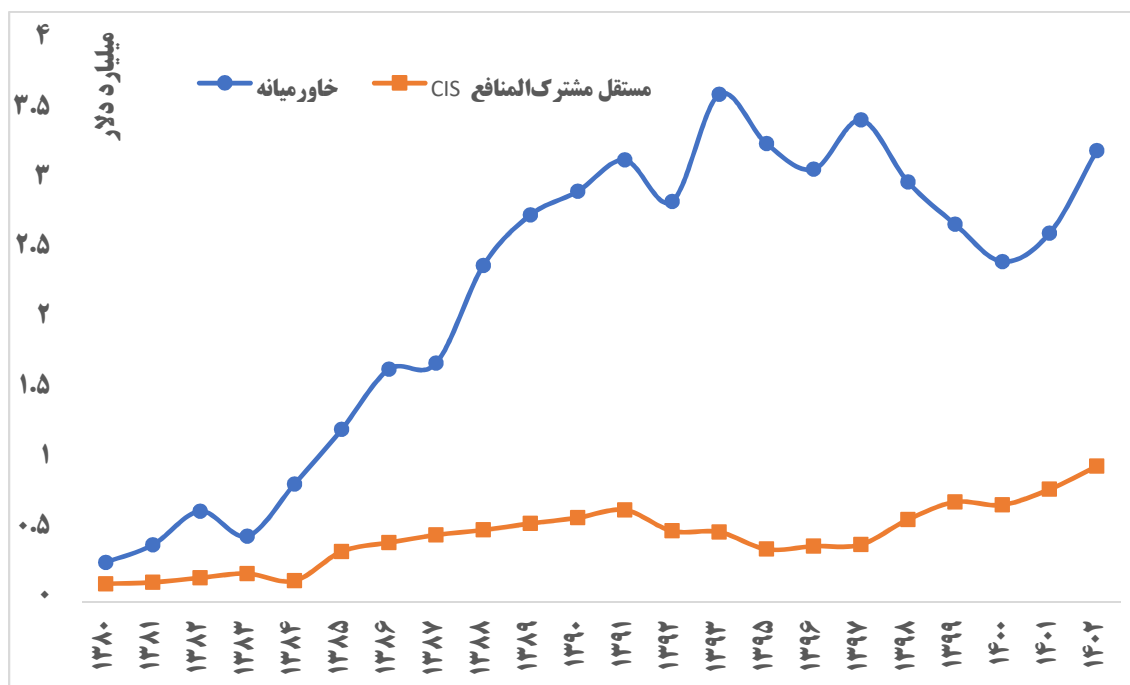

شکل ۷. سهم قاره‌های آفریقا و آمریکا و اقیانوسیه از ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)

۵- بررسی صادرات منطقه‌ای کالاهای کشاورزی

منطقه‌گرایی و توسعه تجارت در داخل مناطق جغرافیایی از جمله روندهای تجارت در دو دهه اخیر بوده و افزایش تعداد موافقتنامه‌های تجاری نیز نشانی از گسترش این نوع تجارت در مناطق مختلف جغرافیایی است. این مساله در خصوص محصولات کشاورزی نیز توسعه یافته است. هرچند صادرات محصولات کشاورزی به دلیل فسادپذیر بودن آن‌ها و همچنین هزینه حمل و نقل محصولات کشاورزی محدود به مناطقی می‌شود که از منظر جغرافیایی به مبادی صادراتی نزدیک باشند (طوسی و همکاران، ۱۳۸۹). با توجه به اهمیت بررسی تجارت منطقه‌ای محصولات کشاورزی در این گزارش روند صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای منطقه خاورمیانه و همچنین کشورهای مستقل مشترک المنافع (CIS) و سهم این مناطق از تجارت محصولات کشاورزی مورد ارزیابی قرار گرفته است. با توجه به تقسیم‌بندی صورت گرفته کشورهای منطقه خاورمیانه شامل اردن، امارات متحده عربی، بحرین، ترکیه، جمهوری عربی سوریه، عراق، عربستان سعودی، عمان، قطر، کویت، لبنان، مصر و یمن می‌باشند و کشورهای مستقل مشترک المنافع (CIS) نیز شامل ارمنستان، ازبکستان، آذربایجان، بلاروس، تاجیکستان، جمهوری مولداوی، فدراسیون روسیه، قرقیزستان و قزاقستان می‌باشند. همانطور که مشخص است بخش عمده‌ای از کشورهای این دو منطقه در همسایگی ایران قرار دارند از این رو تجارت محصولات کشاورزی در این مناطق جغرافیایی به طور نسبی بیشتر توسعه یافته است.

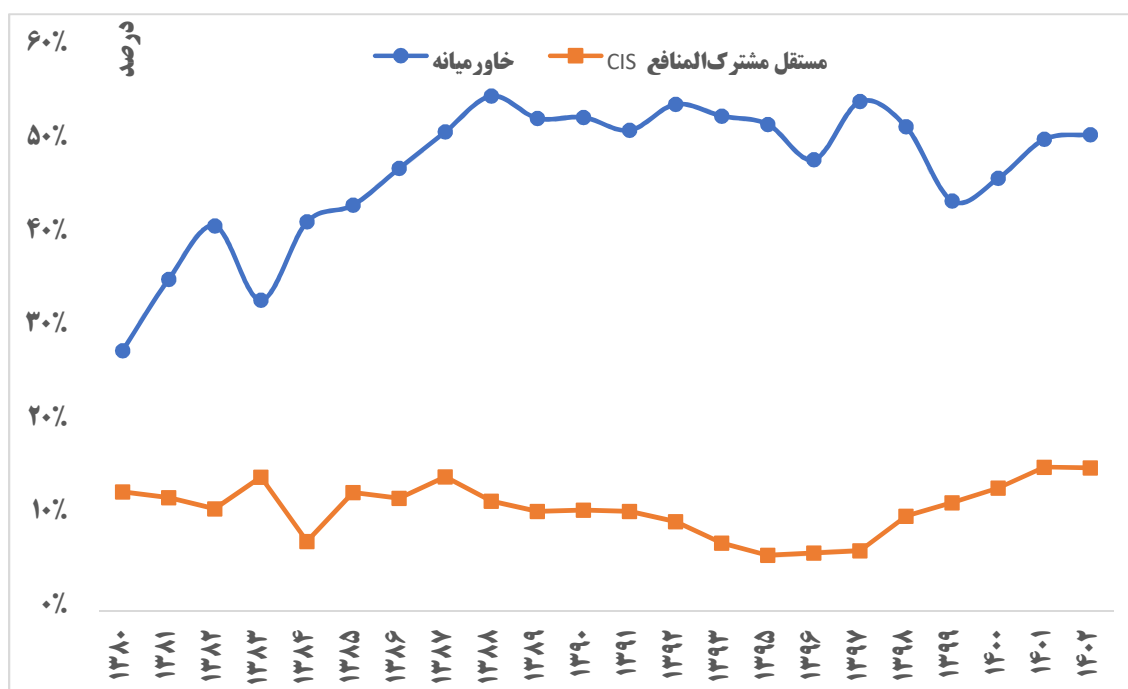
در شکل ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به کشورهای منطقه خاورمیانه و کشورهای مستقل مشترک المنافع (CIS) ارائه شده است. بر این اساس در سال ۱۳۸۰ ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به کشورهای خاورمیانه برابر ۲۸۳ میلیون دلار بوده است و در ادامه شاهد روند افزایشی ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای این منطقه بوده‌ایم و این روند تا سال ۱۳۹۳ نیز تداوم یافته به طوری که در این سال ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به کشورهای منطقه خاورمیانه به بیش از ۳٫۶ میلیارد دلار بالغ شده است اما از نیمه دوم دهه ۹۰ شاهد روند کاهشی ارزش صادرات محصولات کشاورزی به این منطقه بوده‌ایم به طوری که در سال ۱۴۰۰ ارزش صادرات محصولات کشاورزی به ۲٫۴ میلیارد دلار کاهش یافته است پس از آن ارزش صادرات محصولات کشاورزی مجدداً افزایش یافته است به طوری که در سال ۱۴۰۲ مقدار این شاخص به ۳٫۲ میلیارد دلار بالغ شده است.

شکل ۸. ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای خاورمیانه و کشورهای مستقل مشترک المنافع (CIS) (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)

بررسی ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به کشورهای مستقل مشترک المنافع (CIS) نشان می‌دهد که میزان این متغیر در ابتدای دوره بررسی برابر ۱۲۹ میلیون دلار بوده که تقریباً برابر نصف ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به منطقه خاورمیانه بوده است. روند صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای این منطقه تا سال ۱۳۹۱ صعودی بوده به طوری که ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای مستقل مشترک المنافع در این سال به ۶۵۷ میلیون دلار افزایش یافته است هرچند که نرخ رشد ارزش صادرات به این منطقه نسبت به کشورهای منطقه خاورمیانه به طور نسبی کمتر بوده است. در بین سال‌های ۱۳۹۱ تا ۱۳۹۷ ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به کشورهای مستقل

مشترک المنافع کاهش یافته است و به ۴۱۱ میلیون دلار رسیده اما پس از آن شاهد روند افزایشی این متغیر بوده‌ایم به طوری که در سال ۱۴۰۲ ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به این منطقه به ۹۷۱ میلیون دلار رسیده است. افزایش قابل توجه روابط اقتصادی با کشور عراق پس از اشغال این کشور توسط ایالات متحده آمریکا و سرنگونی حکومت حزب بعث دلیل اصلی افزایش میزان صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای منطقه خاورمیانه بوده است و از سوی دیگر امضای موافقتنامه تجارت آزاد با کشورهای اوراسیا در سال ۱۳۹۷ که تمامی کشورهای آن عضو کشورهای مستقل مشترک المنافع نیز هستند منجر به رشد صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای این منطقه بوده است.

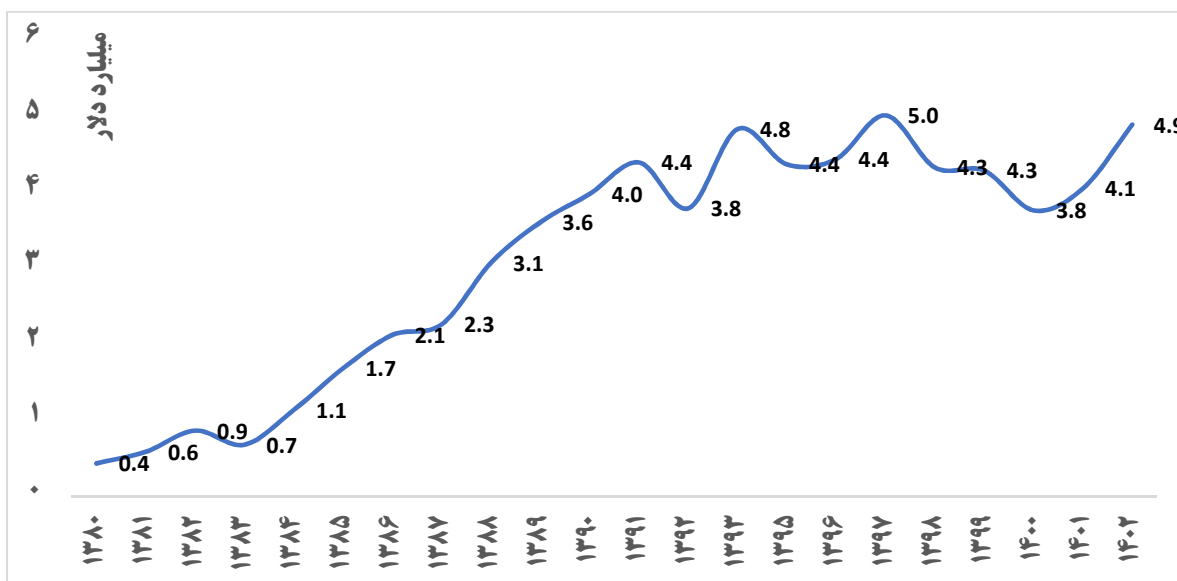

شکل ۹. سهم ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای خاورمیانه و کشورهای مستقل مشترک المنافع (CIS) از کل ارزش صادرات محصولات کشاورزی (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)

به منظور بررسی اهمیت نسبی این دو منطقه در صادرات محصولات کشاورزی سهم هر یک از این مناطق از ارزش کل صادرات محصولات کشاورزی ایران در شکل ارائه شده است. بر این اساس سهم کشورهای منطقه خاورمیانه از کل ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران در سال ۱۳۸۰ برابر ۲۸ درصد بوده است و تا سال ۱۳۸۸ با افزایش حدود ۲۷ درصدی به ۵۵ درصد رسیده اما در ادامه این سهم کاهش یافته است به طوری که در سال ۱۳۹۹ سهم کشورهای خاورمیانه از ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به ۴۴ درصد کاهش یافته هرچند که در سه سال پایانی دوره بررسی این روند افزایشی شده به طوری که در سال ۱۴۰۲ مقدار این شاخص به ۵۱ درصد افزایش یافته است. بر خلاف روند صعودی کشورهای خاورمیانه اهمیت کشورهای مستقل مشترک المنافع (CIS) در بین سال‌های ۱۳۸۱ تا ۱۳۹۷ نزولی بوده به طوری که سهم این کشورها از ارزش صادرات محصولات کشاورزی از ۱۳ درصد در سال ۱۳۸۰ به ۶ درصد در سال ۱۳۹۷ رسیده است اما در ادامه و پس از امضای توافقنامه تجارت آزاد میان ایران و برخی از کشورهای این منطقه سهم ارزش

صادرات محصولات کشاورزی ایران به این منطقه از کل ارزش صادرات محصولات کشاورزی افزایش یافته و در سال ۱۴۰۲ به بیش از ۱۵ درصد رسیده است. در واقع افزایش سهم کشورهای این منطقه از ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران می‌تواند نشان دهنده اهمیت موافقتنامه‌های منطقه‌ای در توسعه صادرات محصولات کشاورزی باشد.

علاوه بر بررسی روند صادرات کالاهای کشاورزی در قالب مناطق جغرافیایی بررسی ارزش صادرات به کشورهای همسایه نیز دارای اهمیت می‌باشد چرا که صادرات محصولات کشاورزی به این کشورها به واسطه وجود زیرساخت‌های حمل و نقل و همچنین کاهش میزان ضایعات محصولات صادراتی به واسطه نزدیکی می‌تواند از اهمیت قابل توجهی برخوردار باشد. علاوه بر موارد فوق بخش عمده‌ای از کشورهای همسایه به استثنای کشور ترکیه خالص وارد کننده مواد غذایی می‌باشند و تامین بخش عمده از نیاز آن‌ها به غذا به واسطه واردات صورت می‌گیرد از این رو بررسی روند صادرات محصولات کشاورزی در راستای تامین نیاز داخلی این کشورهای حائز اهمیت است.

شکل ۱۰. ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به کشورهای همسایه (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)

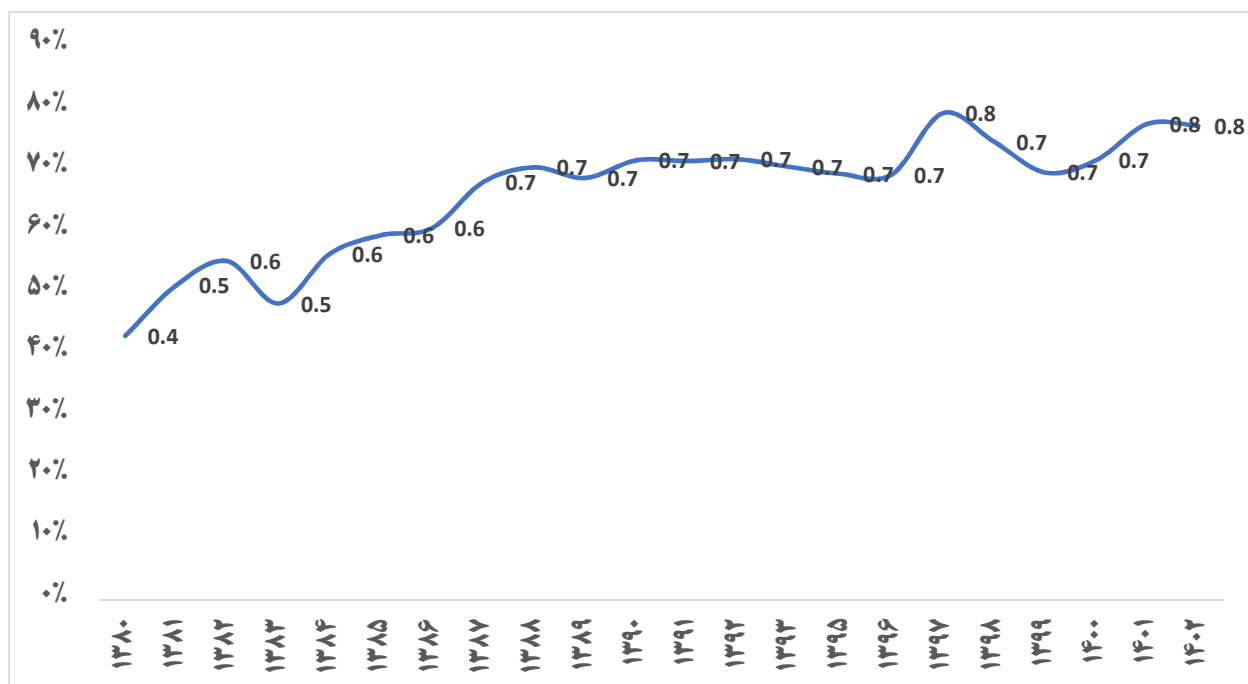
در شکل ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای همسایه ایران نمایش داده شده است. در ابتدای دوره بررسی ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای همسایه برابر ۴۳۸ میلیون دلار بوده است و تا سال ۱۳۸۲ تقریباً دو برابر شده و به ۸۷۰ میلیون دلار رسیده است. در ادامه و پس از کاهش اندک ارزش صادرات از سال ۱۳۸۳ تا ۱۳۹۱ شاهد افزایش فزاینده ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای همسایه بوده‌ایم به طوری که در این سال مقدار این شاخص به ۴,۴ میلیارد دلار در سال رسیده است. از سال ۱۳۹۲ تا پایان دوره بررسی روند ارزش صادرات محصولات کشاورزی به طور نسبی نوسانات بیشتری را تجربه نموده است که این مساله می‌تواند ناشی از تشدید تحریم‌های اقتصادی علیه کشور باشد؛ هرچند با وجود این نوسانات روند کلی ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای همسایه صعودی بوده و در سال ۱۳۹۷ با ثبت عدد ۵ میلیارد دلار به بیشترین مقدار خود از ابتدای دوره بررسی رسیده است. از سال ۱۳۹۷

تا ۱۴۰۰ ارزش صادرات محصولات کشاورزی نزولی بوده و به حدود ۳,۷ میلیارد دلار رسیده است اما در دو سال پایانی دوره بررسی روند ارزش صادرات محصولات کشاورزی مجدداً صعودی شده و در نهایت در پایان دوره به عدد ۴,۸ میلیارد دلار رسیده است.

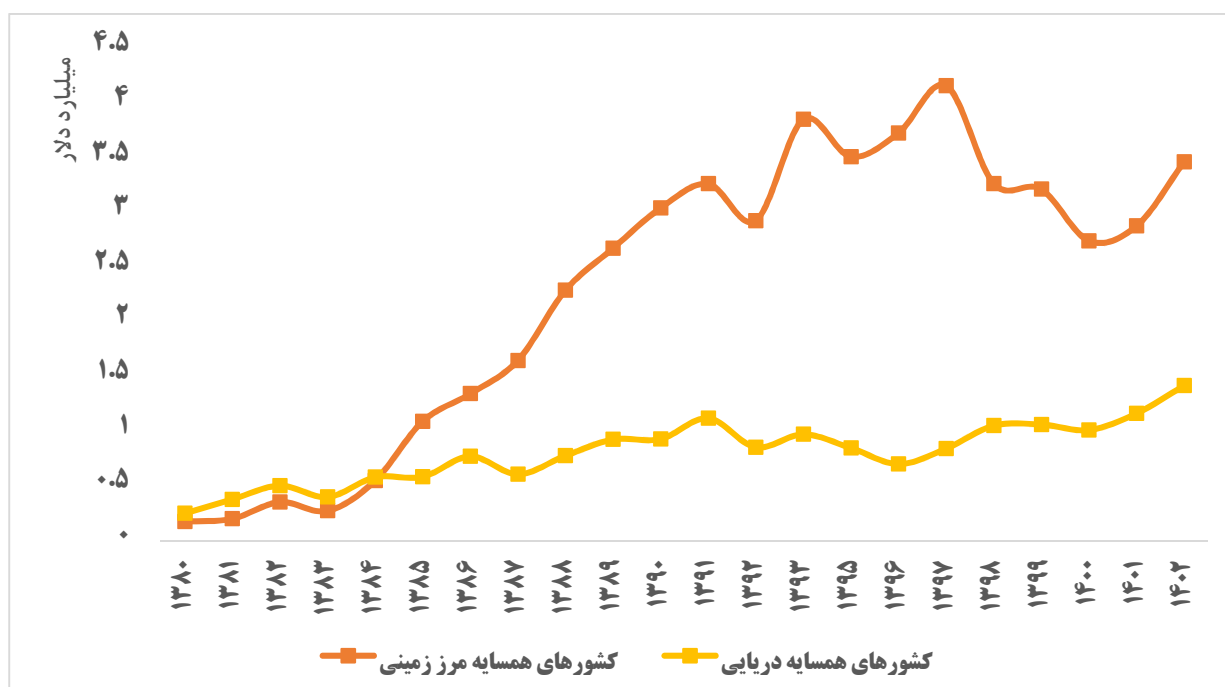
به منظور نشان دادن اهمیت کشورهای همسایه در توسعه تجارت محصولات کشاورزی در شکل سهم صادرات به این مبادی از کل صادرات بخش کشاورزی ارائه شده است. بر این اساس در ابتدای دوره بررسی سهم کشورهای همسایه از صادرات محصولات کشاورزی برابر ۴۳ درصد بوده و میزان این شاخص تا سال ۱۳۸۲ به ۵۵ درصد رسیده و پس از آن و تا سال ۱۳۸۸ شاهد افزایش اهمیت کشورهای همسایه در صادرات بخش کشاورزی بوده‌ایم به طوری که در این سال سهم این کشورها به ۷۰ درصد افزایش یافته است. در ادامه و تا سال ۱۳۹۶ مقدار این شاخص تقریباً ثابت بود و تنها یک درصد افزایش یافته اما در سال ۱۳۹۷ شاهد افزایش بیش از ده درصدی سهم ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای همسایه می‌باشیم هرچند این روند افزایشی پایدار نبوده و تنها دو سال پس از آن این سهم به هفتاد درصد رسیده است. در نهایت در سال ۱۴۰۲ سهم کشورهای همسایه از ارزش صادرات محصولات کشاورزی به ۷۷ درصد افزایش یافته است.

بررسی روند تغییرات سهم ارزش صادرات محصولات کشاورزی نشان از محدود شدن هرچه بیشتر مقاصد صادرات محصولات کشاورزی ایران دارد به طوری که بیش از ۷۷ درصد از صادرات محصولات کشاورزی ایران محدود به کشورهای هم‌مرز می‌باشد.

شکل ۱۱. سهم کشورهای همسایه از ارزش صادرات محصولات کشاورزی (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)

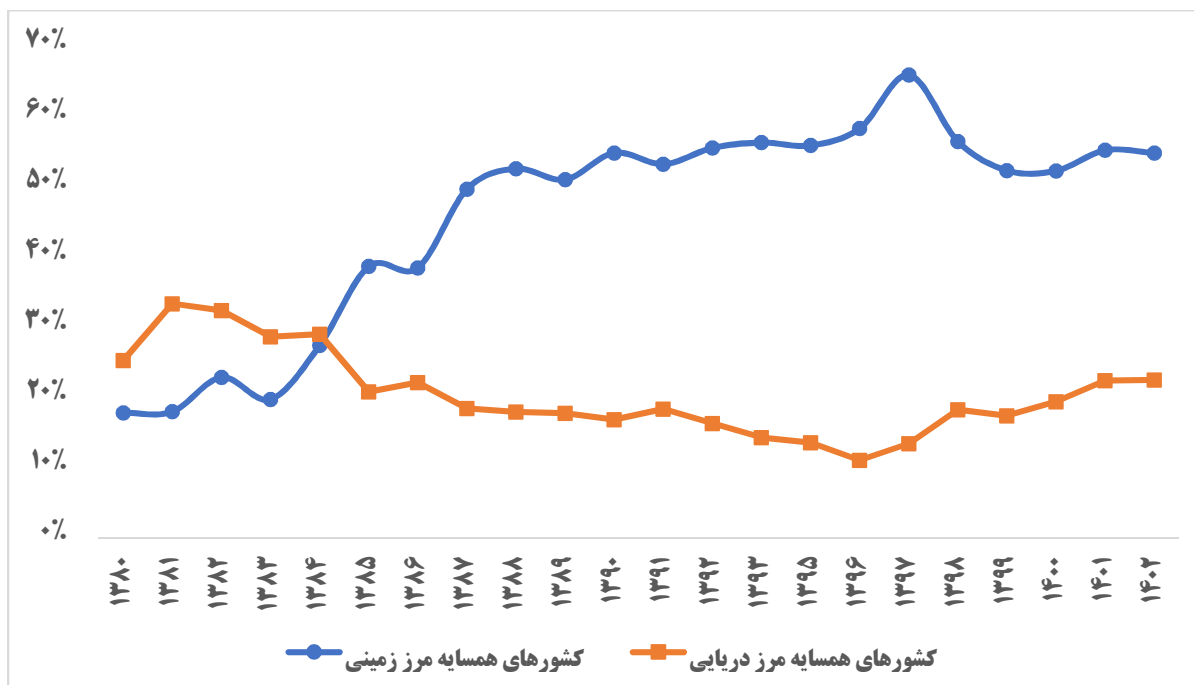
به منظور بررسی دقیق تر مقاصد صادراتی محصولات کشاورزی در بین کشورهای همسایه ارزش صادرات به این کشورها به تفکیک مرزهای زمینی و دریایی در شکل نمایش داده شده است. همانطور که مشخص است ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای همسایه‌ای که دارای مرز زمینی هستند روندی صعودی قابل توجهی دارد و این روند تا سال ۱۳۹۷ ادامه داشته به طوری که ارزش صادرات به کشورهای همسایه با مرز زمینی از ۱۸۱ میلیون دلار در سال ۱۳۸۰ به ۴,۱ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۷ رسیده است این درحالی است که ارزش صادرات به کشورهای همسایه با مرز دریایی در همین بازه زمانی از ۲۵۶ میلیون دلار در سال ۱۳۸۰ به ۸۴۹ در سال ۱۳۹۷ رسیده است. بر این اساس درحالی که صادرات به کشورهای همسایه با مرز زمینی ۲۱۰۰ درصد افزایش یافته است در همین بازه زمانی ارزش صادرات به کشورهای همسایه با مرز دریایی تنها در حدود ۲۳۱ درصد رشد داشته است.

شکل ۱۲. ارزش صادرات به کشورهای همسایه با مرز زمینی و دریایی (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)

پس از سال ۱۳۹۷ و تا سال ۱۴۰۰ با وجود روند افزایشی ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای همسایه با مرز دریایی روند ارزش صادرات به کشورهای با مرز زمینی کاهش بوده که دلیل اصلی آن کاهش ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشور عراق بوده است. بررسی ارزش صادرات محصولات کشاورزی در دو منطقه مورد بررسی نشان می‌دهد که در سال ۱۴۰۰ ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای همسایه با مرز زمینی به ۲,۷ میلیارد دلار رسیده در حالی که ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای همسایه با مرز دریایی به حدود ۱ میلیارد دلار رسیده است. در نهایت در پایان دوره بررسی ارزش صادرات به کشورهای همسایه با مرز زمینی به ۳,۴ میلیارد دلار رسیده و همین شاخص در کشورهای همسایه با مرز دریایی برابر ۱,۴ میلیارد دلار بوده است. بررسی تفکیکی ارزش صادرات به کشورهای همسایه

نشان از این مساله دارد که بخش عمده‌ای از مقاصد صادرات محصولات کشاورزی محدود به کشورهای همسایه با مرز زمینی است.

شکل ۱۳. سهم کشورهای همسایه با مرز زمینی و دریایی از کل ارزش صادرات محصولات کشاورزی (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)

سهم ارزش صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای همسایه به تفکیک مرز زمینی و دریایی از کل ارزش صادرات محصولات کشاورزی در شکل ارائه شده است. بر اساس اطلاعات موجود سهم کشورهای همسایه با مرز زمینی از ارزش صادرات محصولات کشاورزی صعودی بوده و از ۱۸ درصد در سال ۱۳۸۰ به ۵۳ درصد در سال ۱۳۸۸ افزایش یافته است و در ادامه تا سال ۱۳۹۷ به ۶۶ درصد رسیده است. اما در ادامه شاهد افت این سهم بوده‌ایم به طوری که در سال ۱۴۰۲ سهم کشورهای همسایه با مرز زمینی از کل صادرات محصولات کشاورزی به ۵۵ درصد تقلیل یافته است. سهم کشورهای همسایه با مرز دریایی نیز به استثنای بازه زمانی سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۱ و ۱۳۹۶ تا ۱۴۰۲ نزولی بوده است. در ابتدای دوره بررسی سهم کشورهای همسایه با مرز دریایی از کل ارزش صادرات برابر ۲۵ درصد بوده و در سال ۱۳۸۱ به ۳۳ درصد افزایش یافته است در ادامه این روند نزولی شده به طوری که در سال ۱۳۹۶ با رسیدن به عدد ۱۱ درصد به حداقل مقدار خود رسیده که نشان از کاهش ۱۱ درصدی در دوره ۱۵ ساله دارد. از سال ۱۳۹۶ تا انتهای دوره نیز شاهد افزایش سهم کشورهای همسایه با مرز دریایی از کل ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران بوده‌ایم به طوری که در سال ۱۴۰۲ مقدار این شاخص به ۲۲ درصد افزایش یافته است.

۶- مهمترین کشورهای مقصد صادرات محصولات کشاورزی

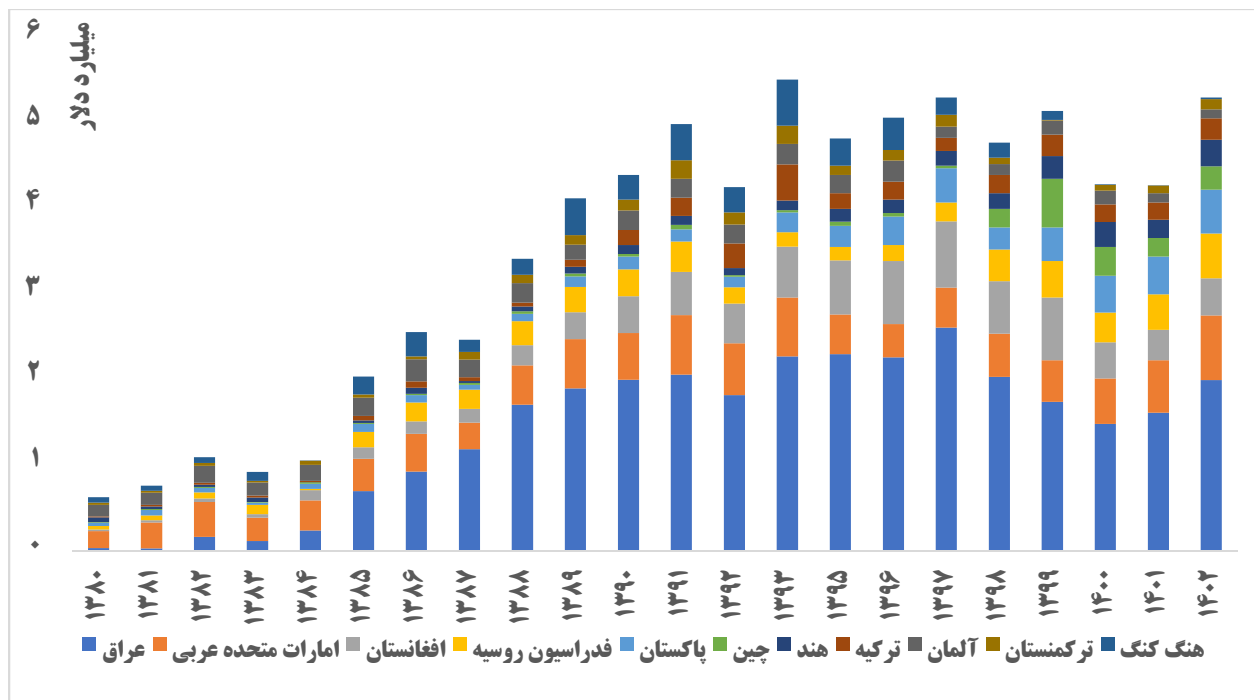
در این بخش مهمترین کشورهای مقصد صادرات محصولات کشاورزی ایران مورد بررسی قرار گرفته است. بررسی داده‌های گمرک جمهوری اسلامی ایران در خصوص ارزش صادرات محصولات کشاورزی به مقاصد مختلف در بازه سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۲ که در شکل نمایش داده شده حاکی از این است که در ابتدای دوره بررسی کشور امارات متحده عربی مهمترین مقصد صادرات کالاهای کشاورزی ایران بوده است. به تدریج از سال ۱۳۸۵ عراق به مهمترین مقاصد کالاهای صادراتی بخش کشاورزی ایران تبدیل شده است و کشور امارات به رده دوم مهمترین مقاصد صادراتی کشور ایران تغییر جایگاه داده است. در نیمه دوم دهه ۹۰ شمسی پس از عراق کشور افغانستان به مقصد دوم کالاهای صادراتی بخش کشاورزی از منظر ارزش صادرات تبدیل شده است و این روند تا اواخر دهه ۹۰ شمسی تداوم یافته است اما پس از آن و در بازه زمانی سال‌های ۱۴۰۰ تا ۱۴۰۲ مجدداً کشور امارات به دومین مقصد مهم صادرات کالاهای کشاورزی ایران تبدیل شده است.

بررسی میانگین ارزش صادراتی این سه کشور در بین سال‌های ۱۳۹۸ تا ۱۴۰۲ حاکی از این است که ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به کشورهای عراق، امارات متحده عربی و افغانستان به ترتیب برابر ۱۷۷۵، ۵۷۷ و ۵۱۱ میلیون دلار بوده است.

تحلیل روند صادرات محصولات کشاورزی نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از صادرات محصولات کشاورزی ایران به کشور عراق می‌باشد. در واقع سقوط حزب بعث در کشور عراق و تغییر حاکمیت در این کشور موجبات افزایش مراودات اقتصادی دو جانبه را فراهم آورده و به تناسب منجر به جهش صادرات محصولات کشاورزی شده است. به استثنای صادرات قابل توجه محصولات کشاورزی به کشور عراق از اواسط دهه ۸۰ شمسی صادرات محصولات کشاورزی به کشور افغانستان نیز افزایش یافته که این مساله نیز می‌تواند به واسطه اشغال این کشور توسط ایالات متحده باشد. در واقع گسترش صادرات محصولات کشاورزی در این دو کشور به واسطه بروز ناآرامی‌های نظامی و افزایش ریسک تجاری برای سایر کشورها بوده است و به تدریج با ایجاد ثبات نسبی در این کشورها و حضور و صادرات محصولات کشاورزی از سایر کشورها سهم ایران از بازار محصولات کشاورزی این دو کشور به طور نسبی کاهش یافته است. به عبارت صادرکنندگان محصولات کشاورزی ایرانی توانایی رقابت به صادرکنندگان سایر کشورها را ندارند و حتی با وجود برتری مکانی و مرزهای مشترک طولانی با این دو کشور با کاهش ریسک ناآرامی‌های نظامی و افزایش تعداد رقبا به راحتی سهم خود را در بازار محصولات کشاورزی این کشورها از دست داده‌اند. پس از کشورهای عراق، امارات متحده عربی و افغانستان کشور روسیه چهارمین مقصد مهم صادرات محصولات کشاورزی ایران بوده است. میانگین پنج ساله ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به این کشور برابر ۴۱۷ میلیون دلار بوده این مساله در حالی است که در ابتدای دوره بررسی و حتی در دهه ۹۰ نیز ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به روسیه چندان چشمگیر نبوده است و رشد صادرات به کشور روسیه مربوط به سال‌های ۱۳۹۸ تا ۱۴۰۲ و همگام با توافقنامه تجارت آزاد با کشورهای حوزه اوراسیا می‌باشد.

پس از این کشورها کشور پاکستان با میانگین پنج ساله ارزش صادرات ۴۰۷ میلیون دلاری پنجمین مقصد صادراتی کالاهای کشاورزی ایران بوده و پس از آن کشور چین و هند با ارزش صادرات ۳۲۲ و ۲۵۲ در رده‌های ششم و هفتم قرار

گرفته‌اند. این رتبه‌ها در حالی است که کشورهای هند و چین به عنوان پرجمعیت‌ترین کشورهای جهان، که از نظر جغرافیایی نیز ایران در موقعیت مناسب‌تری نسبت به سایر تولیدکنندگان محصولات کشاورزی قرار دارد، می‌توانستند رتبه بالاتری در مقاصد صادراتی ایران داشته باشند و ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به این کشورها بسیار بیشتر باشد اما این دو مقصد بالقوه تاکنون جایگاه قابل توجهی در میان کشورهای مقصد صادراتی کالاهای کشاورزی ایران نداشته‌اند.

شکل ۱۴. کشورهای مهم مقصد صادراتی کالاهای کشاورزی ایران (منبع: گمرک جمهوری اسلامی ایران و محاسبات محقق)

پس از کشورهای هند و چین دو کشورهای ترکیه و آلمان با میانگین پنج ساله ارزش صادراتی معادل ۲۲۵ و ۱۳۲ در جایگاه‌های هشتم و نهم قرار دارند که در این بین کشور آلمان تنها مقصد مهم اروپایی صادرات کالاهای کشاورزی ایران بوده است که این کشور در دهه ۸۰ شمسی جایگاهی به غایت مناسب‌تر در میان مقاصد صادراتی ایران داشته است اما به نظر می‌رسد با آغاز دهه ۹۰ و توسعه صادرات به این بازار متوقف شده و سهم کشورهای اروپایی به عنوان مقصد صادرات کالاهای کشاورزی کاهش یافته است. بررسی میانگین ارزش صادرات محصولات کشاورزی در دهه ۸۰ حاکی از این است که در این بازه زمانی کشور آلمان با صادرات ۱۸۸ میلیون دلاری در رده سوم مهمترین مقاصد صادراتی قرار داشته است. اما توسعه نامتوازن صادرات و محصولات کشاورزی و تشدید سختگیری مربوط به استاندارد مواد غذایی و گسترش صادرات به کشورهای عراق و افغانستان منجر به افول جایگاه کشور آلمان به عنوان یک مقصد مهم صادرات کالاهای کشاورزی بوده است.

پس از کشورهای آلمان و ترکیه کشورهای ترکمنستان و هنگ‌کنگ با میانگین ارزش صادراتی ۷۱ و ۶۲ میلیون دلار در میان کشورهای مقاصد صادراتی در رتبه‌های دهم و یازدهم قرار گرفته‌اند.

۷- نتیجه‌گیری و پیشنهادات

بررسی و تحلیل آماری صورت گرفته در این مطالعه در خصوص ارزش صادرات محصولات کشاورزی و مقاصد مهم صادراتی محصولات کشاورزی ایران نشان می‌دهد که با وجود افزایش قابل توجه ارزش صادرات محصولات کشاورزی از نیمه دهه ۸۰ مقاصد صادراتی به تناسب توسعه نیافته است. بررسی منطقه‌ای صادرات محصولات کشاورزی نشان می‌دهد که بخش عمده صادرات کشور به کشورهای آسیایی و اروپایی صورت می‌گیرد که این سهم در سال ۱۴۰۲ برای کشورهای قاره آسیا در حدود ۸۲ درصد و برای کشورهای اروپایی برابر ۱۷ درصد بوده است. با نگاهی دقیقتر می‌توان نتیجه گرفت بخش عمده صادرات محصولات کشاورزی ایران به کشورهای منطقه خاورمیانه و کشورهای CIS بوده و در این میان کشورهای همسایه مقصد اصلی صادرات محصولات کشاورزی ایران بوده است به طوری که سهم کشورهای همسایه دارای مرز مشترک زمینی از ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران برابر ۵۵ درصد و سهم کشورهای دارای مرز مشترک دریایی در حدود ۲۲ درصد بوده است. از میان کشورهای همسایه نیز سه کشور عراق، امارات متحده عربی و افغانستان بیشترین سهم از صادرات محصولات کشاورزی ایران را به خود اختصاص داده‌اند هرچند این سهم برای دو کشور عراق و افغانستان در سالیان اخیر کاهش یافته است. در واقع این کاهش سهم ناشی از کاهش تنش‌های نظامی در این دو کشور و حضور رقبای مختلف می‌باشد و نشان دهنده عدم توان رقابت صادرکنندگان ایرانی با رقبای خود می‌باشد. بر اساس آمار ارائه شده کشور امارات متحده عربی به عنوان دومین مقصد صادراتی محصولات کشاورزی ایران تقریباً همواره سهم ثابتی را به خود اختصاص داده است. تنها در بازه زمانی سال‌های ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶ به واسطه بروز تنش سیاسی در روابط ایران و عربستان سعودی و قطع مرادوات تجاری با کشورهای عرب حاشیه خلیج فارس میزان صادرات محصولات کشاورزی ایران به امارات متحده عربی اندکی کاهش یافته است و مجدداً به روال سابق بازگشته است. با توجه به اینکه کشور امارات متحده عربی به عنوان هاب تجارت غذایی منطقه شناخته می‌شود بخش عمده‌ای از صادرات محصولات کشاورزی ایران به این کشور به منظور استفاده از پتانسیل صادرات مجدد است. در واقع کشور امارات متحده عربی به واسطه تصویب تسهیلات قانونی متعدد و ایجاد زیرساخت‌های تجاری و فرآوری توانسته است سهم قابل توجهی از ارزش افزوده محصولات کشاورزی ایران را به خود اختصاص دهد. همچنین در سالیان اخیر ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به کشور روسیه افزایش یافته که این امر ناشی از امضای قرارداد تجارت آزاد دوجانبه میان کشورهای حوزه اقتصادی اوراسیا با کشور ایران است. در کنار موارد فوق کشور آلمان تنها مقصد غیر آسیایی صادرات محصولات کشاورزی ایران است که ارزش صادرات به این کشور در بازه زمانی سال‌های ۸۰ تا ۹۶ تقریباً ثابت بوده و می‌توان بیان نمود که این کشور به طور سنتی مقصد صادرات برخی از محصولات کشاورزی ایران از جمله پسته بوده است. اما از سال ۱۳۹۶ به این سو به واسطه اتخاذ استانداردهای سختگیرانه و همچنین تشدید تحریم‌های اقتصادی علیه ایران ارزش صادرات محصولات کشاورزی به این کشور کاهش یافته است. با توجه به موارد فوق می‌توان پیشنهادات زیر را به منظور توسعه مقاصد صادراتی محصولات کشاورزی کشور ارائه نمود:

- افزایش تولید محصولات رقابت‌پذیر و ارزان قیمت از طریق افزایش سرمایه‌گذاری در فرایندهای تولید که باعث ارتقاء بهره‌وری و کاهش هزینه تولید محصولات شود می‌تواند در نهایت به ارتقاء صادرات محصولات کشاورزی و گسترش مقاصد صادرات کالاهای کشاورزی منجر شود.
- آگاه نمودن صادرکنندگان محصولات کشاورزی از استانداردها و مقررات بهداشتی کشورهای هدف و انطباق با آن‌ها می‌تواند منجر به افزایش تعداد مقاصد صادرات کالاهای کشاورزی گردد.
- تلاش برای ایجاد روابط اقتصادی و مشارکت در قراردادهای تجارت دوجانبه و چندجانبه از طریق کاهش هزینه صادرات کالاها (کاهش تعرفه‌های صادراتی) و قیمت تمام شده می‌تواند منجر به ایجاد مزیت‌های رقابتی برای کالاهای کشاورزی ایران شده و در نهایت مقاصد صادراتی کشور به واسطه حضور در این توافقنامه‌ها افزایش یابد.
- سرمایه‌گذاری در صنایع تبدیلی و تکمیلی محصولات کشاورزی علاوه بر ایجاد ارزش افزوده برای محصولات تولیدی می‌تواند به رعایت استانداردهای بهداشتی کشورهای مقصد کمک نموده و زمینه را برای گسترش مقاصد صادراتی فراهم آورد.
- حذف قوانین دست و پاگیر تجاری مانند قوانین مربوط به تعهد سپاری ارزی، محدودیت‌های متعدد و خلق الساعه تجاری و امثال آن می‌تواند به تسهیل تجارت محصولات کشاورزی و توسعه این فعالیت و همچنین حفظ و توسعه بازارهای صادراتی کشورمان کمک نماید.
- ایجاد زیرساخت‌های مناسب حمل و نقل مانند پایانه‌های تجاری و فرودگاه‌ها و بنادر و متناسب‌سازی آن‌ها برای صادرات محصولات کشاورزی نقش پررنگی در حفظ کیفیت محصولات کشاورزی ایفا می‌نماید و امکان صادرات محصولات کشاورزی به سایر کشورها را فراهم می‌آورد.
- تلاش برای رفع تحریم‌های اقتصادی و فراهم آوردن امکان انتقال منابع مالی نیز می‌تواند نقش پررنگی در توسعه صادرات محصولات کشاورزی و همچنین گسترش مقاصد صادراتی کالاهای کشاورزی ایفا نماید.

۸- منابع:

گمرک جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۳). آمار رسمی صادرات و واردات. بانک داده گمرک جمهوری اسلامی ایران سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۲.

طوسی، م، مقدسی، ر، یزدانی، س، و احمدیان، م. (1389). آثار منطقه گرایی بر توسعه تجارت محصولات کشاورزی ایران: (سازمان همکاری‌های اقتصادی (اگو)). اقتصاد کشاورزی، 4(4)، 131-157. SID. <https://sid.ir/paper/124637/fa>

مرکز ملی مطالعات راهبردی کشاورزی و آب اتاق ایران (۱۴۰۲). گزارش اقتصاد کشاورزی سال ۱۴۰۲. اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی ایران، زمستان ۱۴۰۲.

FAO (2003). WORLD AGRICULTURE: TOWARDS 2015/2030 AN FAO PERSPECTIVE. Earthscan Publications Ltd, London.

Nguyen, P. C., Nguyen, B., & Thanh, S. D. (2022). The importance of export diversification for national entrepreneurship density. *Structural Change and Economic Dynamics*, 62, 114–129. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2022.05.003>

OECD (2011). Changing patterns of trade in processed agricultural products, in Globalisation, Comparative Advantage and the Changing Dynamics of Trade, OECD Publishing, Paris.

DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264113084-6-en>

Canh, N. P., and Thanh, S. D. (2022). The dynamics of export diversification, economic complexity and economic growth cycles: Global evidence. *Foreign Trade Review*, 57(3), 234–260. <https://doi.org/10.1177/0015732520970441>

Swathi, M., & Sridharan, P. (2022). Determinants of export diversification: Evidence from fractional logit estimation model. *Foreign Trade Review*, 57(2), 160–177. <https://doi.org/10.1177/00157325211072922>

Ninaquispe, J. C. M., Ballesteros, M. A. A., Jugo, D. A. L., Aguilar, E. E., Valle, M. D. L. Á. G., Salinas, L. E. C., ... & Juárez, H. D. G. (2024). AGRICULTURAL PRODUCTS EXPORT STRATEGY: EXPANDING REACH THROUGH DIVERSIFICATION.

Agosin, M. R., & Chancí Arango, L. D (2015). Export diversification dynamics in Latin America. In O. Morrissey, R. Lopez, & K. Sharma (Eds.), *Handbook on trade and development* (pp. 288–309). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781781005316.00022>

Pérez, R., Laca, A., Laca, A., & Díaz, M. (2022). Environmental behaviour of blueberry production at small-scale in Northern Spain and improvement opportunities. *Journal of Cleaner Production*, 339, Article 130594. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.130594>